

A HABSBERG-ELLENES SZABADSÁGKÜZDELMEK TÖRTÉNETI FELDOLGOZÁSÁNAK PROBLÉMÁIHOZ

A polgári történetírás hatásával nem csak úgy kell számolnunk, hogy szemléletének egyes vonásai közvetlenül vagy bonyolult áttételek útján tovább élhetnek vagy feléledhetnek, hanem úgy is, hogy a magyar polgári történetírás egyoldalúsága, hiányossága, bizonyos területeknek még az anyagfeltárásában is feltűnő elhanyagolása egyes vonatkozásban aránytalanul megsokszorozta azt a munkát, amelyet a marxista történetírásnak el kellett végeznie. Különösen számottevő ez akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon a polgári történetírás a maga klasszikus formájában soha nem alakult ki, hanem erőteljes nemesi, feudális, vagy klerikális szemlélettel összefonódva jelentkezett.

Az a hatalmas monográfia és forrásgyűjtemény anyag, ami a polgári történetírásnak a Habsburg-ellenes szabadságharcokról alkotott képét jelzi, két nagy csoportra osztható; az egyiket a romantikus-nacionalista szemlélet, a másikat az ún. Habsburg-párti klerikális szemlélet jellemzi, abban azonban mindkét irány megegyezik, hogy a szabadsághüzdelmeket, pozitív vagy negatív előjellel ugyan, de kifejezetten *rendi* harcoknak tekinti, olyan küzdelemnek, amelyet az uralkodó osztály *feudális* kiváltságainak biztosításáért vívott. E küzdelemek jelentős társadalmi osztályával, a jobbágysággal, a feudális Magyarország kiváltságok nélküli elemeivel egyáltalán nem foglalkozott, s ha a források elemzése során problémáikkal mégis szembetalálkozott, különböző módon kerülte meg annak még a tudomásulvételét is.

A marxista kutatás tehát, amikor a Habsburg-ellenes szabadságharcok történetének elemzéséhez kezdett, arra vonatkozóan, hogy az ország magyar és másnyelvű jobbágysága s felszabad rétegei résztvettek-e és mennyiben vettek részt a Habsburg-ellenes küzdelemben — a magyar történetírásban lényegében fehér foltot talált. Tudjuk, hogy az elmúlt évtized magyaránú kutatómunkája során ez a fehér folt eltűnt és gazdag eredményeink népünk történetének új és szép fejezeteit tárják fel. Ez az alapvetően szükséges munka azonban hosszú ideig a korszak kutatóinak minden figyelmét és energiáját lekötötte, s a Habsburg-ellenes szabadsághüzdelmek belső gazdasági, politikai és az uralkodó osztály társadalmi törekvései történetének marxista feltárása és ideológiájának elemzése elmaradt, sőt e tekintetben még a polgári történetírás kritikáját is csak részben végeztük el. A mulasztást az adott történelmi helyzet teljesen indokolja, de következményeivel még nem bírkóztunk meg.

A marxista történetírás széles anyagfeltárás alapján bebizonyította, hogy a Habsburg-ellenes szabadságharcok kezdeményezői és a felkelés tömegbázisát alkotó harcossai a jobbágyok, és olyan alávettett rétegek soraiból kerültek ki, mint a végvári katonaság, a hajdúk vagy a városi szegénység, de nem tisztázta, hogy Esze Tamásék támadásából kibontakozó és mindvégig, a nemesi vezetés megerősödése és a belső és külső erőviszonyok kedvezőtlen alakulása során is mindig a népi erők lendületéből táplálkozó harc a feudális uralkodó osztály rendi küzdelemének tekinthető-e csupán, vagy olyan mozgalomnak, amelyben az uralkodó osztály egy rétege vagy csoportja a feudális kötöttségek lazítására is törekedett. A rendi, az általános haladást gátló tényezők megerősítéséért folyó harcot viszont nemzeti függetlenségi küzdelemmé avatni csak azért, mert katonái a nép soraiból kerültek ki, nem lehet, ha ez így történnék, az feltétlenül nemzeti elfogultságra, a polgári nacionalista szemlélet hatására vallana.

A Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó marxista feldolgozásokban fellelhető egyes nacionalista vonások három nagy kérdéscsoport — 1. a Habsburg-abszolutizmus megítélése, 2. a szabadságharc céljainak, az uralkodó osztály politikai koncepciójának tisztázatlansága, 3. a jobbágyiség részvételének tárgyalása — körül sűrűsödnek. Ezen kívül számolnunk kell a polgári nacionalista — főleg a középnemesi romantikus — szemlélet mintegy a stílus átvétele során továbbélő hatásának lehetőségével is.

1. A Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó munkák nem túrták fel a Habsburg-abszolutizmus jellegét s magyarországi jelentkezésének sajátosságait. 1526 és a török kiverése között eltelt másfél század nem múlhatott el nyomtalanul; *a szembetűnő nagy politikai s az egyes társadalmi osztályok helyzetét erősen befolyásoló gazdasági és társadalmi változások a XVII. század végén a megoldás égető szükségével vetődtek fel.* A spontán népmozgalmakat feltártuk, de azoknak a tervezeteknek még a számbavétele is elmaradt, amelyek az uralkodó osztály különböző csoportjainak körében születtek meg, és az ország jövődjének fejlődésének útját igyekeztek kijelölni. Elég közülük Eszterházy Pál, Bercsényi Miklós vagy Károlyi Sándor memorandumait, a Kollonich-féle programot, a Fra Angelico Gabrieli nevéhez fűződő tervezetet, vagy Lipót császár 1698-as leiratát említeni. Az egyes feldolgozások, figyelemre sem méltatva a magyar uralkodó osztály ellentmondásos helyzetére, kétarcúságára nagyon is jellemző és tanulmányos elgondolásait, a XVII. század nyugtalan és forrongó évtizedeiről csupán a Habsburg-abszolutizmus viszonylatában alkottak képet. Mégpedig kétféle módon: — vagy Kollonich tervezetének egyes megállapításait az egész tervezet összefüggéseiből kiragadva idézik s megállapítják, hogy ez az abszolutizmus függetlenség-ellenes, tehát gyűlöletes és elvetendő, vagy pedig a Habsburg-abszolutizmust a XVII—XVIII. század fordulóján Magyarországon megtestesítő személyek, a kamarai tiszt, a császári zsoldos tetteivel s itteni szereplésével azonosítják. A két változat gyökerei nem azonosak; az első a dualizmuskori középnemesi történetírás romantikus nacionalista szemléletére, a második a Rákóczi-szabadságharc szereplőinek kuruc-szemléletére vezethető vissza. Ez utóbbi a kor történeti valóságát tükrözi ugyan, de öntudatlan átvétele éppen úgy a tévedések egész láncolatának forrása lehet, mint a XIX. század vég hanyatló nemesi társadalmának nosztalgiáit őrző szemlélet.

A polgári történetírók viszonylag sokat foglalkoznak a Habsburgok magyarországi berendezkedésének tervezeteivel. Szalay teljes részletességükben ismerteti azokat, Horváth Mihály pedig kiemeli Kollonich munkájának egyes haladó vonását. Ez a gyakorlat Thaly Kálmán munkáiban megszakad. Thaly a személyekhez kötött magyargyűlölet megnyilvánulásának tekinti az abszolutizmus minden jelenségét. Szemlélete érdekes módon még Szekfüre is hatott, aki ugyan a reformtervezetek haladó jellegét hangsúlyozza, de a tanácsosok magyargyűlölete nála is visszatérő motívum. Maradványai egyes marxista feldolgozásokban is fellelhetőek. Pl. az Egyetemi tankönyv, amely — szembetűnően szabadulni igyekezve e szemlélettől — a Habsburg-gazdaság-politika protekcionizmusára hivatkozva bírálja a polgári történetírásnak azt a véleményét, hogy az ország nyomorát az egyes tanácsok magyargyűlölete okozta volna, mikor a Habsburg-abszolutizmust ún. függetlenségi-ellenesnek jellemzi, s Kollonich tervezetéből egy mondatot kiragadva — telepítési programját egyedül a magyarok iránti gyűlölettel magyarázza — megint csak visszatér oda, ahonnan szabadulni akar. Ezzel szemben a Habsburg-abszolutizmus magyarországi berendezkedésének módzatait tárgyaló munkák egyes vonatkozásokban a feudalizmus felszámolásának előkészítését segíthetnék. Elég programpontjaikból a jobbágy és nemes törvény előtti egyenlőségére, a nemesség megadóztatására, a Hármaskönyv felülvizsgálatának szükségességére, a jobbágyrobot felső határának rögzítésére, a céhes keretek lazítására, a hitel biztosítására, a városok megerősítésére, a telekkönyv létesítésének fontosságára, a megyeszervezet szétbontására vonatkozó javaslatokat megemlítenünk. Ugyanekkor e tervezetek belső ellentmondásait jelzi, hogy a katolikus klerus s a kialakuló osztrák burzsoázia magyarországi hatalmának megerősítését éppen *feudális* alapokon kívánják megvalósítani. Amit pedig a tervezetekben a romantikus nacionalista történetírás csupán az osztrák tanácsok magyargyűlöletének vélt, az — úgy gondoljuk — az a *német nacionalizmus*, amely éppen a Habsburg-abszolutizmusnak erőteljes polgári törekvéseket képviselő jellegéből adódik, s *Magyarországon rendkívül durván, türelmellenül és a népek között a nemzeti gyűlöletet tudatosan szítva jelenkezik.*

A marxista feldolgozások másik csoportja, mint említettem, a korabeli népi kurucság szemléletének átvételével a Habsburg-abszolutizmust a sőtiszt, a kamarai tisztviselő, a császári zsoldos kapitány tevékenységére egyszerűsítette le. Ez véleményem szerint azért vált lehetségessé, mert ahogyan nem tisztáztuk a Habsburg-abszolutizmus

jellegét, ugyanúgy megválaszolatlanul maradt, sőt fel sem vetődött az a kérdés, hogy a Habsburg-abszolútizmus lényegéből, kezdetlegességéből, vagy esetleg a török háború okozta viszonyokból fakadnak-e magyarországi megjelenésének sajátosságai, az a tény, hogy a török kiverése után az első évtizedeket nem a rendeződés, hanem az iszonyatos rendetlenség és zűrzavar jellemzi. A centralizált abszolútista hatalom kiépítését jelző hivatalok, s a megerősítését szolgáló egyes eszközök Magyarországon gyorsan feudalizálódnak, s a feudalizmust erősítő tényezővé válnak. Ismeretes, hogy a csapattisztek, kamarai tisztviselők vámkokat állítanak, s élnek mindazokkal a kiváltságokkal, melyek a feudális birtokosokat jellemzik. Hatalmukkal, mely a feudális oligarchák korlátlanságához hasonló, elsősorban és legközvetlenebbül a nemesség árutermelő rétege, s a parasztságnak a kereskedelmi s egyéb vállalkozásokkal próbálkozó rétege kerül összeütközésbe. Ez esetben azonban ezeknek a függetlenségi harcok gerincét alkotó rétegeknek már nem az abszolútizmussal való leszámolás válik létkérdésükké, hanem a feudalizmusnak arra az önmagát túlélt, különösen reakciós formájának megsommisítására törekednek, amelyet a Habsburg-abszolútizmus magyarországi képviselői hoznak létre.

2. E problémához közvetlenül kapcsolódik a második kérdéses csoport: A marxista történetírás nem tisztázta, hogy a Rákóczi-szabadságharc politikai célkitűzései csupán a nemesség rendi kiváltságainak megerősítését szolgálták-e, vagy egyéb feltörékvő rétegek érdekeit is képviselték. Ez a tisztázatlanság ismét módot nyújtott a polgári nacionalista szemlélet bizonyos maradványainak továbbélésére, esetleg megerősödésére. Itt három változattal számolhatunk. Az első, amely megállapította, hogy Rákóczi szabadságharcában megjelennek bizonyos polgári törekvések, de nem eredeti forrásanyag alapján szögezte ezt le, hanem a polgári történetírás Márki által csak tematikailag csoportosított, de belső összefüggéseiből kiragadott adatait vette át. A másik változat — ez főleg a népszerű munkákban található — megállapítja, hogy a nemesség harcol rendi kiváltságaiért, s ennek történetileg szükségszerű és jogos voltát hallgatólágosan a jobbágyiség részvételével, kezdeményező szerepének hangsúlyozásával igazolja. A harmadik — legáltalánosabbá vált — eljárás pedig a nemzeti függetlenség fogalmában egyesítette a nemesség s a jobbágyiség osztályérdekeit. A XIX. század romantikus hősszemléletének hatása mutatkozik meg bizonyos mértékben abban is, hogy a Rákóczi-szabadságharcról szóló első marxista feldolgozások szükségszerűen életrajzok voltak, s ezek az életrajzok — különböző okok miatt ugyan — de végső soron nem oldották meg a főhős személyéhez kapcsolódó társadalmi és politikai problémákat. A *Vak Bottyán*-kérdést, azt, hogy miért a társadalmilag inkább paraszti sorból felemelkedő kismemesekhez, vagyoni helyzetét s törekvéseit tekintve pedig az árutermelő középnemességhez tartozó Bottyán az egyik jellegzetesen kiemelkedő alakja e kornak. Vagy *Esze Tamás* szép életrajza a kurucok jobbágykérdésének csak egyik részletét vetette fel. A *Balogh Ádám*-életrajz tobzódó anyaggazdagságában a brigadéros emberi és katonai arculatának megrajzolására törekszik s nem arra, hogy hőse mennyiben tipikus képviselője osztályának. A II. Rákóczi Ferenc-életrajz pedig felvet számos olyan kérdést, amely még tudományos elemzésre vár. Ma már gazdag tényanyag áll rendelkezésünkre annak bizonyítására, hogy Rákóczi a szabadságharc első három esztendejében nagy erőfeszítéseket tett a centralizált államhatalom megerősítésére: következetesen igyekszik megtörni a megye korlátlan hatalmát, megszünteti az alispánok s a megyei tisztikar szabad választását, ellenőrzi a megyegyűléseket, intézkedéseiben megtalálhatók a megyeszervezet átalakítására tett kezdeményezéseinek körvonalai, beleszól a városok önkormányzatába, központi, elővásárlási joggal felruházott kereskedőtársaságot szervez, bevezeti az általános adózást, törekszik a feudális vámszervezet átalakítására. Kiket képviselt e törekvéseivel? Tudjuk, hogy a katonaságra támaszkodott, s törekvéseit főleg a környezetében levő és a gazdasági apparátusban szétrajzó középnemesi csoport vizsgálomazza. A főnemesség egy csoportja s a megyei nemesség igen nagyszámú tábora viszont szembenáll vele. Számtalan kijelentés tanúsága szerint Rákóczi intézkedéseiben a Habsburg-abszolútizmus rossz ízét érezték, s a megyék hangoztatják, hogy ilyen megkötöttségeket még „az idegen nemzet” hatalma idején sem tapasztaltak. Ha az 1703—1711-es esztendőben harc folyt Rákóczi csapatai és a császári hadak között, akkor kevésbé látványos, de igen éles küzdelem folyt a kuruc táboron belül a rendiség s a rendi formák szétűrésén munkálkodó abszolútista tendenciák között.

3. A belső társadalmi harcok nem elég mély és sokrétű feltárásának elhanyagolása különösen a jobbágykérdés tárgyalásánál vezetett egyoldalúságokra. Ma rengeteg adattal tudjuk bizonyítani, hogy a jobbágyiség képezte a Habsburg-ellenes szabadságharc küzdelem tömegbázisát, számos munkálat készült, amely a jobbágykatonák társadalmi és nemzeti tudatát tárta fel s bebizonyította, hogy a jobbágyiség egyéni felszabadulásának meg-

nyeréséért fogott fegyvert. Ugyanakkor még a kiadott forrásanyagban is legalább ugyanennyi adatot találunk arra vonatkozóan is, hogy a jobbágyok a kuruc földesurak ellen fordulnak, földesúri és fiscalisbirtokokat foglalnak maguknak. Ezek a mozgalmak a szabadságharc első hónapjaitól kezdve szinte állandó jelleggel végigkísérhetők annak ellenére, hogy Rákóczi rendeletekkel s katonai erővel egyaránt törekszik elfojtásukra. *Kis Albert* a tiszaháti felkelés szervezésében a szabadságharc első hónapjaiban Esze Tamás egyenrangú társa, mégis kritika nélkül elfogadta történetírásunk azt a tényt, hogy Rákóczi *Kis Albertet* engedelmességére, garázdaságára való hivatkozással 1704 elején kivégezteti. Pedig *Kis Albert* neve mindenütt ott tűnik fel, ahol a jobbágyok nyíltan a földesurak ellen fordulnak, s bizonyos, hogy ő a jobbágytörekvések radikális, erőteljesen antifeudális ágának képviselője.

A paraszti osztályharc elhanyagolása mellett egyoldalúság jellemzi a Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó marxista feldolgozásoknak a nem magyar népek részvételével foglalkozó — nem mondhatjuk, hogy fejezeteit —, inkább csak sorait. A szlovák, kárpátukrán, román jobbágyok harcát, amelynek megvan az erőteljes antifeudális oldala is — történeti és társadalmi összefüggéseiből kiragadva — egy ún. súlyponti kérdés köré csoportosítva tárgyalta. Ez a módszer a népszerűsítő feldolgozásokban, előadásokban, főleg pedig a középiskolai tankönyvekben sematizmusú egyszerűsödött, s egyik forrásává vált azoknak a bírálatoknak, amelyek a szlovák történezszek részéről őrtek a Rákóczi-szabadságharc történetével foglalkozó egyes munkáknak nem a tényanyagát, hanem szemléletét. Hogy ezen a téren milyen mulasztások terhelnek, elég, ha megemlítjük, hogy éppen a kárpátukrán jobbágyok és kuruc katonák soraiban a legerősebb az antifeudális harc, s az 1708-as erdélyi mustrakönyv a jobbágykatonák személyi adatai között arra a kérdésre is felel, hogy „micsoda nemzet”.

Végül szeretnék kitérni a stílussal kapcsolatos kérdésekre. Az a tény, hogy az első munkák népszerűsítő jelleggel jelentek meg, lehetővé tette, hogy a polgári történetírás nacionalista szemlélete mintegy a stíluson át is érvényesüljön. A népszerű feldolgozás hatásosságára s bonyolult kérdések egyszerű, közérthető megfogalmazására törekszik. A hatásosságra való törekvés sok esetben a polgári történetírás patetikus, nem egy esetben dagályos fordulatainak átvételéhez vezetett. Felbukkannak s továbbélnék bizonyos, a XIX. században használt jelzők, pl. „a hőslékű” Zrínyi Ilona, a „lelkes” jobbágycsapatok — miközben az adatokból már az derül ki, hogy morgolódoak voltak. Nem az a kérdés itt elsősorban most, hogy e jelzők hitelesek-e, hanem hogy állandó ismétlődésükkel éppen a történeti valóságot oldják fel patetikus tartalmatlansággá. Más esetekben, főleg az elméleti tisztázatlanság áthidalására, a szerző véleményét a korabeli források igen szép szavaival, fordulatos mondataival fejezi ki. Pl. a szabadságharc célját szinte állandó jelleggel Rákóczi kiáltványaiából kiragadott idézetekkel jellemezte, holott tudjuk, hogy a mozgalmak ideológiája milyen sokrétű áttételekben fejez ki olykor valódi társadalmi és politikai törekvéseket. A kiáltványok, pátensek beható marxista elemzésének elhanyagolása pedig a Rákóczi-kor — már a maga idejében is ellentmondásosan jelentkező, de társadalmi összefüggéseiben korszerű és haladó, ma viszont időszerűtlen — nacionalizmusának átvételét eredményezte.

Befejezésül szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a szatmári béke értékelése, főleg pedig annak megkerülése ugyancsak a polgári nacionalizmus szemléletére vezethető vissza. Károlynak a szabadságharc alatt vitt szerepét csupán katonai vonatkozásban vizsgáltuk, s számos politikai és igen érdekes gazdasági javaslatainak elemzése elmaradt. Ha pedig a szabadságharc bukását alapvetően a külpolitika helyzetéből, annak katonai és diplomáciai vonatkozásaiból s nem a belső gazdasági és társadalmi viszonyokból, s annak külpolitikai, elsősorban gazdasági és társadalmi összefüggéseiből magyarázzuk, az végső soron a tragikus magyar sorsszemlélet továbbélését eredményezheti.